

વ्याकरण

એકમ 3

વાક્યપ્રકાર: કર્તારિ, કર્મણિ, ભાવે, પ્રેરક; વાક્યરૂપાંતર

વાક્યપ્રકાર

અ) માળીથી કુંકું તૂટ્યું.

બ) માળીએ કુંકું તોડ્યું.

મિત્રો, આ બે વાક્યોમાં શો તફાવત છે? આપણે પરિસ્થિતિ વિચારી જોઈએ...

અ) આ કુંકું કોણે તોડ્યું?

માળીએ.

ના, મેં નથી તોડ્યું. ખૂરપી લાગી એટલે... તૂટી ગયું...

બ) આ કુંકું કોણે તોડ્યું?

માળીએ.

એ તો સાહેબ, હવે છોડ ક્યારામાં નાંખવાનો છે ને એટલે તોડ્યું.

શો તફાવત છે, આ બે પરિસ્થિતિમાં? સહેજ ધ્યાનથી, ફરીથી વાંચો. સંવાદ અ)માં માળી કહે છે કે ‘મેં નથી તોડ્યું, તૂટી ગયું’ આનો અર્થ શો? પહેલી વાર પુછાયું ત્યારે માળી પાસે એનો જવાબ નથી. જ્યારે બીજી વાર પુછાયું ત્યારે માળી પાસે જવાબ છે. કારણકે એની પાસે કુંકું તોડવાનું પ્રયોજન છે. અર્થાત્ સંવાદ અ)માં માળી પોતાનું કર્તૃત્વ નથી સ્વીકારતો અને સંવાદ બ)માં માળી પોતાનું કર્તૃત્વ સ્વીકારે છે. તમે યાદ કરો, ભૂતકાળમાં તમે આવી રીતે કર્તૃત્વનો અસ્વીકાર કર્યો છે? ‘મારાથી ફાટી ગયું’, ‘મારાથી ધક્કો લાગ્યો એટલે એ પડી ગયો, પણ હું સાચું કહું છું કે મેં ધક્કો નથી માર્યો.’ ‘મારાથી બોલાઈ ગયું.’... યાદ આવે છે? તમે જ્યારે કહો છો કે ‘મારાથી ધક્કો લાગ્યો - મેં ધક્કો નથી માર્યો.’ ત્યારે તમે કહેવા માંગો છો કે એવું કરવાનો તમારો કોઈ ઈરાદો નથી. એટલે કે દેખીતી રીતે કિયા - ઘટના સરખા જ લાગતા હોય, પણ તમારી પાસે એ કિયા કરવાનું પ્રયોજન ન હોય, તમારો એ કિયા કરવાનો ઈરાદો ન હોય તો તમે તમારું કર્તૃત્વ સ્વીકારતા નથી. બસ, આ જ બધી બાબતોને આધારે કર્તા ઓળખી શકાય. તો કર્તાને કેવી રીતે ઓળખવો. ચાલો, નીચેનાં વાક્ય વાંચો. તમારી ભાષક તરીકેની સૂજ તમને કહેશે કે આ વાક્યમાં કોઈ કર્તા છે કે નહીં.

1. કાલે રજા છે.

2. બેંસને બે શિંગડાં હોય છે.

3. સુનીલ નિબંધ લખે છે.

4. સૂરજ ઊરે છે.

તમે બાળપણથી ગુજરાતી ભાષા બોલો છો. તમારી ભાષક તરીકેની સૂજ શું કહે છે? શું ઉપરનાં વાક્યોમાં રજા, શિંગડાં, સુનીલ કે સૂરજ - કર્તા છે? એક સામાન્ય માન્યતા છે કે કિયા કરે તે કર્તા. વાક્ય 1 અને 2 માં માત્ર કોઈ સ્થિતિનું નિરૂપણ છે. તેમાં કોઈ કિયાનો નિર્દેશ નથી, તેથી તેમાં કોઈ ‘કરનાર’નો પણ નિર્દેશ નથી. એટલે કે તેમાં કોઈ કર્તા નથી. વાક્ય 3માં ‘લખવા’ની વાત છે. તેમાં ‘સુનીલ’નો ઉલ્લેખ છે. વાક્ય 4માં ‘ઉગવા’ની વાત છે. તેમાં ‘સૂરજ’નો ઉલ્લેખ છે. અહીં કેવી રીતે નક્કી કરવું કે ‘સુનીલ’ તથા ‘સૂરજ’ - એ કર્તા છે કે નહીં? આ માટે કર્તાનાં લક્ષણો જોઈએ:

કર્તા:

- એ ચેતન પદાર્થ હોય,
- કિયા પર જેનું નિયંત્રણ હોય,
- જેની ઈચ્છા કે હેતુથી કિયા અસ્તિત્વમાં આવે.
- કિયા માટે જેની જવાબદારી હોય.

જ્યારે ‘સુનીલ નિબંધ લખે છે’ કહેવાયું ત્યારે ‘સુનીલ’ ચૈતન્ય ધરાવે છે, ‘લખવા’ની કિયા પર તેનું નિયંત્રણ છે. તે કોઈ કારણસર નિબંધ લખી રહ્યો છે. અને તેણે કયો અને કેવો નિબંધ લખ્યો છે - સંદર્ભ તેની જવાબદારી છે. તેથી ‘લખવા’ની કિયા સંદર્ભ ‘સુનીલ’ કર્તા છે.

હવે, ચોથું વાક્ય જોઈએ. ‘સૂરજ ઉગે છે.’ - શું ‘સૂરજ’ ચૈતન્ય ધરાવે છે? વહેલા ઉગવું કે મોડા ઉગવા પર સૂરજનું નિયંત્રણ છે? ઉગવા માટે સૂરજ પાસે કોઈ હેતુ છે? તમે કહેશો કે એવું તો કઈ રીતે બને? સૂરજ તો ઉગે છે, એ તો કુદરતી બાબત છે. તમે વહેલા કે મોડા ઉઠવાનું નક્કી કરી શકો. પણ સૂરજ કાંઈ વહેલો કે મોડો ઉગવાનું નક્કી કરી શકે? એમાં સૂરજની કોઈ ઈચ્છા કે હેતુ હોતો નથી કે નથી હોતું સૂરજનું કોઈ નિયંત્રણ. તેથી સૂરજ એ કર્તા નથી. એટલે કે ‘સૂરજ ઉગવો’ એ કુદરતી પ્રક્રિયા છે. અને પ્રક્રિયામાં કોઈ કર્તા હોતો નથી. પ્રક્રિયાનાં અન્ય વાક્ય જોશો એટલે ખ્યાલ આવશે કે આમાં કોઈનું નિયંત્રણ હોતું નથી કે નથી કોઈની જવાબદારી હોતી.

1) વાવાઝોડાને કારણે ચાર ઝાડ મૂળમાંથી ઉખડી પડ્યાં.

2) પવનથી ડાળીઓ હલે છે.

3) કાલે અહીં ખૂબ મોગરા ખીલશે.

તમે જોઈ શકો છો કે ‘ઉખડી પડવા’ પર ‘ઝાડ’નું, ‘હલવા’ પર ‘ડાળી’નું કે ‘મોગરા’નું કોઈ નિયંત્રણ નથી કે નથી એમ કરવા માટે ‘ઝાડ, ડાળીઓ, મોગરા’ - નું કોઈ પ્રયોજન. અર્થાત્ ‘ઉખડી પડવું, હલવું, ખીલવું’ - એ પ્રક્રિયાઓ છે. અને ‘ઝાડ, ડાળીઓ, મોગરા’ તેનાં કર્મ છે, ઉદ્દેશ છે, પણ કર્તા નથી.

આવવું, જવું, લખવું, વાંચવું, ખાવું, વગેરે પર કોઈનું નિયંત્રણ હોય છે, કોઈની જવાબદારી હોય છે. તેથી આ કિયાઓ છે. જેમ કે, તમને પેટમાં દુઃખે તો મમ્મી તરત પૂછે બહાર કાંઈ ખાંધું હતું? શું ખાંધું, ક્યાં ખાંધું, કેટલું ખાંધું - આ બધાનાં તમારે જવાબ આપવા પડે. જેનું નિયંત્રણ હોય, જેની જવાબદારી હોય તે કર્તા કહેવાય. અને જેમાં કર્તા હોય તે કર્તારી વાક્ય કહેવાય.

તમે સ્થિતિ, કિયા અને પ્રક્રિયા બરાબર સમજ્યાં? જો એ સ્પષ્ટ હશે તો આગળની વાત સમજાશો. ચાલો, એક કામ કરીએ. નીચે કેટલાંક વાક્યો આખ્યાં છે. તેમાંથી સ્થિતિ, કિયા અને પ્રક્રિયા દર્શાવતાં વાક્યો છૂટાં પાડો.

1. નદીમાં પૂર આવ્યું.

2. કાગડો ઉડ્યો.

3. માળામાં કાગડીનાં બચ્યાં છે.

4. ટેબલ પર નોટ અને ચોપડી નથી.

5. બસ પાણીમાં પડી.

6. છોકરો પાણીમાં કૂદ્યો.

જે માત્ર કોઈ પરિસ્થિતિ દર્શાવે છે તે ‘સ્થિતિ’; જેમાં નિયંત્રણ, જવાબદારી આદિ ધરાવનારું કોઈ નથી, સહજ રીતે થાય છે તે ‘પ્રક્રિયા’ અને જેમાં કોઈ ચેતનતત્ત્વ નિયંત્રણ, જવાબદારી આદિ ધરાવે છે તે ‘કિયા’. સમજાય છે? વાક્યો છૂટાં પાડ્યાં? ચાલો, નીચે આ વાક્યો છૂટાં પાણ્યાં છે. તેની સાથે તમારા જવાબ મેળવો.

સ્થિતિ

ટેબલ પર નોટ અને ચોપડી નથી.

માળામાં કાગડીનાં બચ્યાં છે.

પ્રક્રિયા

નદીમાં પૂર આવ્યું.

બસ પાણીમાં પડી.

કિયા

છોકરો પાણીમાં કૂદ્યો.

કાગડો ઉડ્યો.

ઉપરનાં વાક્યોમાં તમે જોઈ શકો છો કે ‘કશુંક હોવું કે ન હોવું’ - તે સ્થિતિનો નિર્દેશ કરે છે. ‘પૂર આવવા’ પર કોઈનું નિયંત્રણ નથી. તે કુદરતી પ્રક્રિયા છે. ‘બસ’ પર કોઈનું નિયંત્રણ હોત તો તે પાણીમાં ન પડત. પણ ‘પાણીમાં કૂદ્યા’ સંદર્ભે છોકરાનું નિયંત્રણ છે. તે તરવા માટે અથવા અન્ય કોઈ કારણસર પાણીમાં કૂદ્યો છે. ‘ઉડવા’ પર ‘કાગડા’નું નિયંત્રણ છે. તે ઈચ્છશો ત્યારે કોઈ ડાળી પર બેસી જશે.

મિત્રો, તમને સ્થિતિ, કિયા અને પ્રક્રિયા વચ્ચેના ભેદની સમજાણ હોવી જરૂરી છે. કારણ કે જે વાક્ય કિયા હોય તેમાં જ કર્તા હોય. કર્તા હોય તે જ વાક્ય કર્તારી હોય શકે. અને કર્તારી હોય તે જ વાક્ય કર્મણિ, ભાવે કે પ્રેરકમાં રૂપાંતર પામી શકે. સ્થિતિ કે પ્રક્રિયા દર્શાવતા વાક્યો કર્મણિ કે ભાવેમાં રૂપાંતર ન પામી શકે. એટલે કે ‘માળામાં કાગડીનાં બચ્યાંથી હોવાય છે.’ જેવું વાક્ય સંભવી શકે નહીં. તમને યાદ આવે છે કે તમે ક્યારેય ‘કાલે રજાથી હોવાશે’, ‘બેંસને બે શિંગડાથી હોવાય છે’ જેવાં વાક્યો ક્યારેય બોલ્યા હોવ? કે પછી ‘ઝાડથી પડાયું’, ‘ફૂલથી બિલાશે’ - જેવાં વાક્યો બોલો છો? - આ વાક્યો તમને બિનગુજરાતી લાગશે. માત્ર કર્તારી - કિયા ધરાવતા વાક્યમાં જ તમને આવી વાક્યરચના યોગ્ય લાગશે. - ‘સુનીલથી નિબંધ લખાય છે.’ ‘કાગડાથી ઉડાશે.’

કર્તા ધરાવે તે વાક્યરચના કર્તારી વાક્યરચના કહેવાય છે. હવે નીચેનાં બે જૂથમાં વહેચેલાં વાક્યો વાંચો અને તેમની

વચ્ચેનો તફાવત સમજો.

અ

મોહનકાકા ચાલે છે.	મોહનકાકાથી હવે ચલાય છે.
દીદીએ સાડી ફાડી.	દીદીથી સાડી ફાડી.
મુન્નો ખીચડી ખાય છે.	મુન્નાથી ખીચડી ખવાય છે.
અજયે ચા ઢોળી.	અજયથી ચા ઢોળાઈ.

બ

દેખીતી રીતે તમને બ્યાલ આવશે કે વિભાગ (બ) નાં વાક્યોમાં ‘-થી’ પ્રત્યય લગાવ્યો છે. તમે બન્ને જુથનાં વાક્યો ફરીથી વાંચો અને આ રીતે કહેવાથી વાતના અર્થમાં શો ફેર પડ્યો તે સમજવાની કોશિશ કરો. જેમ કે, ‘મોહનકાકા ચાલે છે’માં સામાન્ય કિયાનું નિરૂપણ છે. પરંતુ જ્યારે ‘મોહનકાકાથી ચલાય છે’ એમ કહેવાયું ત્યારે ત્યાં એવું સૂચવાયું છે કે મોહનકાકાને કોઈ તકલીફ હતી. પણ હવે એમાં રાહત છે અને હવે તે ફરીથી, ધીમે ધીમે ‘ચાલવાની ક્ષમતા’ ધરાવે છે. એ જ રીતે વાક્ય ઉમાં જ્યારે ‘મુન્નાથી ખીચડી ખવાય છે’ કહેવાય ત્યારે મુન્નો નાનો છે અને ખાતાં આવડયું છે અથવા મુન્નો બીમાર હતો અને હવે તેનામાં ખીચડી ખાવા જેટલી ક્ષમતા આવી છે... વગેરે જેવા સંદર્ભે સમજાય છે.

તો વાક્ય 2 અને 4 જુઓ. તેમાં ‘કર્તાનો ઈરાદો’ સ્પષ્ટ થાય છે. વિભાગ ‘અ’માં ‘દીદીએ સાડી ફાડી.’ કહેવાય છે ત્યારે સમજાય છે કે સાડી ઘસાઈ ગઈ છે કે હવે નથી પહેરાતી તેથી તેનો અન્યત્ર ઉપયોગ કરવાનો છે તેથી ‘સાડી ફાડી.’ કે ચા સારી નહોતી બની, ચામાં કચરો હતો... જેવાં કારણોસર અજયે ‘ચા ઢોળી.’ પણ વિભાગ - (બ)માં ‘સાડી ફાટે’ તે માટે દીદીનો કોઈ પ્રયત્ન કે ઈરાદો નથી કે નથી ‘ચા ઢોળવા’ માટે અજયનો. સાડી કશેક ભરાઈ, બેંચાઈ અને ફાટી - અજાણતાં અને ઈરાદો તો બિલકુલ નહીં. એ જ રીતે અજયથી ‘ચા ઢોળાઈ’ એટલે કાં તો હાથ લાગ્યો અથવા ધ્યાન નહોતું... જેવાં કારણોસર અજાણતાં ‘ચા ઢોળાઈ’ છે.

ટૂંકમાં સમજાય તો વિભાગ-‘અ’નાં વાક્યોમાં કર્તા છે. તેઓ જાણીજોઈને, ઈરાદાપૂર્વક, જવાબદારીપૂર્વક કોઈ કિયા કરી રહ્યા છે. જ્યારે વિભાગ ‘બ’માં કર્તા નથી. કારણ કે તેઓ જાણીજોઈને, ઈરાદાપૂર્વક કશું કરી રહ્યાં નથી, તેમનું કરૃત્વ નથી, તેવો નિર્દેશ છે. તેમાં તેમની ક્ષમતા આદિ બાબતોનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે.

વિભાગ ‘અ’ અને ‘બ’ની વાક્યરચનામાં બે તફાવત જોવા મળશે. 1) કર્તાને ‘-થી’ પ્રત્યય લાગે છે અને 2) ધાતુનું - કિયાપદનું રૂપ બદલાય છે અથવા તેમાં ‘-આ’ પ્રત્યય ઉમેરાય છે. જેમ કે, ‘ફાટવું’ ‘ફાટવું’માં રૂપ બદલાયું છે તો ‘ચાલ’ ‘ચલા’, ‘ખા’ ‘ખવા’, ‘ઢોળ’ ‘ઢોળા’-માં ‘-આ’ લાગ્યા બાદ કાળ, અવસ્થા, લિંગ, વચન આદિ અન્ય પ્રત્યયો લાગે છે.

ગુજરાતી કિયાત્મક વાક્યરચનાનાં મુખ્ય ત્રણ ઘટક છે. કર્તા, કર્મ અને કિયાપદ. જો કર્તાનું મહત્વ હોય તો તેને કર્તાની વાક્યરચના કહેવાય છે. પણ જો કર્તાનું મહત્વ ઘટાડવામાં આવે તો? એટલે કે ‘દીદીથી સાડી ફાડી.’ કહેવામાં આવે ત્યારે ‘દીદી’ કર્તાનાં લક્ષણો ધરાવતી નથી. તે ચેતન છે. પણ એ કિયા પર તેનું નિયંત્રણ નથી, તે કરવા માટે તેનું કોઈ પ્રયોજન નથી, ઈરાદો નથી અને તેની જવાબદારી પણ નથી. તેથી ‘દીદી’નું કર્તા તરીકેનું મહત્વ રહેતું નથી.

જો વાક્યમાં કર્તાનું મહત્વ ઘટે તો કર્મનું મહત્વ ઘટેબાય. પણ તમને ખબર છે કે ગુજરાતી ભાષામાં બે પ્રકારનાં કિયાપદો છે: સક્રમક અને અક્રમક. સક્રમક ધાતુમાં તો કર્મ હોય તો કર્મનું મહત્વ ઘટેબાય પણ અક્રમકમાં તો કર્મ જ નથી હોતું. તો શેનું મહત્વ ઘટેબાય?

આગળ અભ્યાસ કર્યો છે, પરંતુ અહીં ફરીથી જોઈ લઈએ કે કર્મ એટલે કર્તાની કિયા જેને આધારે દેખાય, કર્તાની કિયાપદનું પરિણામ જેનામાં દેખાય, કિયા થતાં અથવા પત્યા પદ્ધી જે પદાર્થમાં ફેરફાર દેખાય તે કર્મ. જેમ કે, ‘લેવું’, ‘મૂકવું’ વગેરે કિયા જે પદાર્થના આધારે દેખાય તે; નોટ, પેન, ચોપડી કે વસ્તુ - તેનું કર્મ. અથવા ‘વાંચવું’, ‘સાંભળવું’ વગેરે જે વસ્તુઓને આધારે થાય તે; ‘જવાબ’, ‘ગીત’ વગેરે તે કિયાઓનું કર્મ. ‘દોરવું’, ‘દળવું’ વગેરેમાં ચિત્ર, લોટ આદિ કિયા પદી દેખાય તે વસ્તુ એટલે તે કિયાઓનું કર્મ. જે ધાતુઓ કર્મ ધરાવી શકે તે સક્રમક અને જે ધાતુઓ કર્મ ન લઈ શકે તે અક્રમક ધાતુઓ.

નોંધ: સક્રમક અને અક્રમક વાક્યપ્રયોગને આધારે નક્કી ન થાય, તે ખાસ ધ્યાન રાખશો, અર્થાત્,

(અ) મોહને આજે ખાધું નથી.

(બ) મોહને આજે લાડવો ખાધો નથી.

અહીં વાક્ય (અ)માં કર્મનો ઉલ્લેખ નથી અને (બ)માં કર્મનો ઉલ્લેખ છે. તેથી વાક્ય અ)ને અક્રમક કહી શકાય નહીં. સક્રમક એટલે જે ધાતુના મુખ્ય ઘટકોમાં ‘કર્મ’નો સમાવેશ થાય છે તે અને અક્રમક એટલે જે ધાતુના ઘટકોમાં ‘કર્મ’ની શક્યતા જ નથી તે જેમ કે, ‘ચાલવું’, ‘દોડવું’, ‘બેસવું’ -માં માત્ર કર્તા જ મુખ્ય ઘટક છે. સ્થાન, સમય આદિ ગૌણ ઘટકો ઉમેરાઈ શકે

પણ કર્મ તો ન જ ઉમેરાઈ શકે. તેથી તે અકર્મક છે.

શબ્દકોશમાં માત્ર મૂળ ધાતુ (ક્રિયાપદ) જ લખાતું હોય છે અને તેની સાથે સકર્મક કે અકર્મકનો ઉલ્લેખ હોય છે, તે જોજો.

નીચે કેટલાંક સકર્મક અને અકર્મક ધાતુ આવ્યાં છે. તમે તેનાં કર્મ વિચારી જુઓ.

સકર્મક: ખોડવું, શોધવું, પૂછવું, ખાવું, પીવું, નાખવું, પકડવું, તોડવું, બાંધવું, લેવું વગેરે

અકર્મક: આવવું, જવું, ઊંઘવું, સૂવું, બેસવું, ઊઠવું, તરવું, હસવું, રહેવું, ડરવું વગેરે

નીચેનાં વાક્યોના ધાતુ સકર્મક છે કે અકર્મક તે વિચારો અને જણાવો.

1) તમે બજારમાંથી શું લાવશો?

2) મનન હોસ્ટેલમાં રહે છે.

3) સાહેબ ઊભા થયા.

4) કબૂતર આખો દિવસ ચાણ્યા કરે છે.

અહીં ચારમાંથી એક પણ વાક્યમાં કર્મનો નિર્દેશ કરેલો નથી. તેથી સહેજ ધ્યાનથી વાંચીને ઉત્તર આપજો. ચાલો, ઉત્તર જોઈએ. 1. સકર્મક, 2. અકર્મક, 3. અકર્મક, 4. સકર્મક. હવે, તમને સકર્મક અને અકર્મક ધાતુ વચ્ચેનો બેઠ સમજાઈ ગયો હશે.

તમે કર્તારિ વાક્યરચના વિશે સમજ્યા, તમે સકર્મક અને અકર્મક વિશે સમજ્યા. એટલે કર્મણિ અને ભાવે પ્રયોગ તરત સમજાઈ જશે.

કર્મણિ પ્રયોગ - ભાવે પ્રયોગ:

‘ક્રિયા’ પ્રકારના વાક્યમાં ‘કર્તા’ સૌથી મહત્ત્વનો ઘટક હોય છે. તેથી તે વાક્યરચનાને કર્તારિ વાક્યરચના કહે છે. પણ કોઈક કારણસર વક્તા કર્તાનું મહત્વ ઘટાડે તો? એવે વખતે જો સકર્મક ધાતુ હોય તો ‘કર્તા’ પછી ‘કર્મ’નું મહત્વ દેખાય છે. ત્યારે જે વાક્યરચના થાય તેને ‘કર્મણિ’ વાક્યરચના કહે છે. જેમ કે, ‘દીદીથી સાડી ફાટી.’ તે જ રીતે જો અકર્મક ધાતુ હોય અને કર્તાનું મહત્વ ઘટે તો? એમાં તો કર્મ પણ હોતું નથી. આવી વાક્યરચનાને ‘ભાવે’ વાક્યરચના કહેવાય છે. જેમ કે, ‘મોહનકાકાથી હવે ચલાય છે.’

નીચેનાં વાક્યો વાંચો:

કર્મણિ પ્રયોગ:

ગુજરાતી ભાષામાં કર્મણિ પ્રયોગના બે પ્રત્યો છે:

1. -અ - લખ - લખા (લખાય, લખાશે, લખાતું...)

2. -વા+માં+ આવ - લખ - લખવામાં આવ-

ક્રમ કર્તારિ પ્રયોગ - સકર્મક ધાતુ

1. રમેશે ચાની આદત છોડી.

2. પોલીસે ચોરને પકડ્યો.

3. બા માથું ઓળે છે.

4. રોહને આબેહૂબ એવું જ ચિત્ર દોર્યું.

5. મુન્નો દવા પીશે.

કર્મણિ પ્રયોગ (-આ' પ્રત્યય)

રમેશથી ચાની આદત છૂટી.

પોલીસથી ચોર પકડાયો.

બાથી માથું ઓળાય છે.

રોહનથી આબેહૂબ એવું જ ચિત્ર દોરાયું.

મુન્નાથી દવા પીવાશે

પહેલો પ્રયોગ તમે જોયો. ચાલો, બીજો પ્રયોગ જોઈએ:

ક્રમ કર્તારિ પ્રયોગ - સકર્મક ધાતુ

1. આચાર્યએ વિદ્યાર્થીઓને પ્રવાસ અંગે જણાવ્યું.

2. એક જમાનામાં કોઈ માંદું પડે તો દાક્તરને સજા કરતા.

3. મુંબઈની ટ્રેનમાં ભજનમંડળી ધૂમ મચાવે છે.

4. મહંતે ઉક્કને સ્તંભ સાથે બાંધ્યો.

કર્મણિ પ્રયોગ (-વા+માં+ આવ)

આચાર્ય દ્વારા વિદ્યાર્થીઓને પ્રવાસ અંગે જણાવવામાં

આવ્યું.

એક જમાનામાં કોઈ માંદું પડે તો દાક્તરને સજા કરવામાં આવતી.

મુંબઈની ટ્રેનમાં ભજનમંડળી દ્વારા ધૂમ મચાવવામાં આવે છે.

મહંત દ્વારા ઉક્કને સ્તંભ સાથે બાંધવામાં આવ્યો.

5. બાપુના ગુજરી ગયા પછી બા મને ઉધરાણીએ મોકલે.

અહીં તમે જોઈ શકો છો કે કર્મણિ પ્રયોગ દ્વારા શક્યાર્થ, ઈચ્છાર્થ, ક્ષમતા, ઔચિત્ય આદિ દર્શાવવા માટે કર્તાનું ગૌણત્વ અને કર્મનું પ્રધાનત્વ દર્શાવાયું છે.

ભાવે પ્રયોગ:

હવે નીચેનાં વાક્યો વાંચો:

ક્રમ કર્તારિ પ્રયોગ - અકર્મક ધાતુ

1. ટ્રાફિકના કારણે અમે મોડાં આવ્યાં.
2. જતીન પાંચ કૂટ લાંબો કૂદકો મારે.
3. તમે વડીલો સામે ઊચા અવાજે ન બોલો.
4. સંકુલમાં જ છાત્રાલયની વ્યવસ્થા છે. પણ રમેશથી કુટુંબથી દૂર નહીં રહે.
5. દાઢા ઠંડા પાણીએ નહાય છે.

આ વાક્યોમાં અકર્મક ધાતુ પ્રયોજાયેલું છે. તેથી ભાવે પ્રયોગમાં કર્તાના ગૌણત્વ દ્વારા શક્યાર્થ, ઈચ્છાર્થ, ક્ષમતા ઔચિત્ય, આદિનો નિર્દેશ થયો છે.

ભાવે પ્રયોગ

- ટ્રાફિકના કારણે અમારાથી મોડું અવાયું.
જતીનથી પાંચ કૂટ લાંબો કૂદકો મરાય.
તમારાથી વડીલો સામે ઊચા અવાજે ન બોલાય.
સંકુલમાં જ છાત્રાલયની વ્યવસ્થા છે. પણ રમેશથી કુટુંબથી દૂર નહીં રહેવાય.
દાઢાથી ઠંડા પાણીએ નહાવાય છે.

નીચેનાં વાક્યો ખરાં છે કે ખોટાં તે જણાવો. ખોટાં હોય તો સુધારીને ફરીથી લખો.

1. ‘જાગવું’ એ સકર્મક ધાતુ છે.
2. ‘છુપાવવું’ એ સકર્મક ધાતુ છે.
3. પટાવાળો બારીઓ ખોલશે. - એ કર્તારિ પ્રયોગ છે.
4. ગૌરીથી બારી ખૂલી નહીં. - એ ભાવે પ્રયોગ છે.
5. મીનાબહેનથી ઝીણું ભરત ભરાય છે. - એ કર્મણિ પ્રયોગ છે..

જો સકર્મક - અકર્મક ધાતુની સ્પષ્ટતા હશે તો જ આના ઉત્તરો આવડશે. પ્રયત્ન કર્યો?

ચાલો, ઉત્તર જોઈએ.

1. ખોટું. ‘જાગવું’ એ અકર્મક ધાતુ છે.
2. ખરું.
3. ખરું.
4. ખોટું. ‘ખોલવું’ સકર્મક ધાતુ છે. તેથી ‘ગૌરીથી બારી ખૂલી નહીં’ - એ કર્મણિ પ્રયોગ છે.
5. ખરું.

હવે તમને કર્મણિ અને ભાવે પ્રયોગ વચ્ચેનો બેદ સમજાયો હશે. હવે આપણે પ્રેરક વાક્યરચના જોઈએ.

પ્રેરક વાક્યરચના:

તમે જોયું કે કિયા પર જેનું નિયંત્રણ હોય, કિયા કરવા પાછળ જેનો કોઈ હેતુ હોય કે કિયા અંગે જેની જવાબદારી હોય તેને કર્તા કહેવાય. હવે નીચેનાં વાક્ય વાંચો.

અ) માળી જાડ કાપે છે.

બ) સાહેબ માળી પાસે જાડ કપાવે છે.

આ બે વાક્યોમાં શો તફાવત છે? વાક્ય અ) અને બ) - બન્નેમાં ‘જાડ કાપવા’ની કિયા તો માળી જ કરે છે. અર્થાત્, માત્ર ‘કિયા કરનાર’ના અર્થમાં જોઈએ તો બન્ને વાક્યમાં કર્તા ‘માળી’ જ છે, પણ કયું જાડ કાપવું, કયું ન કાપવું, કેટલું કાપવું - વગેરે સંદર્ભ નિયંત્રણ, હેતુ અને જવાબદારી જોઈએ તો વાક્ય અ)માં ‘માળી’નાં અને વાક્ય બ)માં ‘સાહેબ’નાં છે. તેથી વાક્ય અ)નો કર્તા ‘માળી’ અને વાક્ય બ)નો કર્તા ‘સાહેબ’ છે. તો વાક્ય બ)માં ખરો કર્તા કોણ? કિયા કરનાર અલગ છે અને નિયંત્રણ-જવાબદારી આદિ અન્યનાં છે. આ પરિસ્થિતિમાં એમ કહી શકાય કે ‘સાહેબ’ કિયા કરવા માટે પ્રેરનાર છે, તેથી તે પ્રેરક કર્તા છે. અને ‘માળી’ માત્ર કિયા કરનાર છે. તેથી તે ‘પ્રેરિત’ કર્તા છે. પ્રેરિત કર્તાને ‘પાસે, દ્વારા’ જેવાં નામયોગી કે કર્મસૂચક ‘-ને’ પ્રત્યય લાગે છે. તેથી ખરેખર કિયા ન કરનાર, પરંતુ કિયા પર નિયંત્રણ ધરાવનાર, કિયાની જવાબદારી

ધરાવનાર પ્રેરક કર્તા મુખ્ય કર્તા ગણાય છે. આ પ્રકારની વાક્ય રચનામાં કર્તાની પ્રેરણ મુખ્ય હોય છે તેથી તેને ‘પ્રેરક’ વાક્યરચના કહે છે.

નોંધ:

વાક્યરૂપાંતર વખતે પ્રેરક અથવા પ્રેરિત કોઈ પણ કર્તા ઉમેરી શકાય. જેમ કે:

- માળી જાડ કાપે છે. - કર્તારિ
- સાહેબ માળી પાસે જાડ કપાવે છે. - પ્રેરકરચનામાં પ્રેરક કર્તાનું ઉમેરણ.
- માળી તેના દીકરા પાસે જાડ કપાવે છે. - પ્રેરકરચનામાં પ્રેરિત કર્તાનું ઉમેરણ.

નીચે કેટલાંક કર્તારિ અને પ્રેરક વાક્યો આખ્યાં છે. તે ધ્યાનથી વાંચો. આમાં તમને સકર્મક અને અકર્મક બન્ને ધાતુ જોવા મળશે. બન્નેમાં પ્રેરક કર્તા ઉમેરાઈ શકે.

કમ કર્તારિ પ્રયોગ

પ્રેરક વાક્યરચના

1. વિદ્યાર્થીઓએ શાળાના મેદાનમાં વૃક્ષો વાવ્યાં.	શિક્ષકે વિદ્યાર્થીઓ પાસે શાળાના મેદાનમાં વૃક્ષો વવડાવ્યાં.
2. કુસુમાયુધ સૂર્ય ગયો.	માએ કુસુમાયુધને સુવડાવ્યો.
3. મમ્મીએ છૂંધાનું તપેલું તડકામાં મૂક્યું.	મમ્મીએ મારી પાસે છૂંધાનું તપેલું તડકામાં મુકાવ્યું.
4. પણી મેં દફતરમાં મારી નોટો ભરી.	પણી મેં એની પાસે જ દફતરમાં મારી નોટો ભરાવી.
5. એ સાંજે અમે બધાં ખૂબ હસ્યાં.	એ સાંજે નીલેશભાઈએ અમને બધાંને ખૂબ હસાવ્યાં.

હવે તમે કર્તારિ, કર્મણિ, ભાવેપ્રયોગ અને પ્રેરકરચનાથી પરિચિત છો. શક્ય હોય તો તમારા પાઠ્યપુસ્તકની કૃતિ વાંચતી વખતે તમારી સામે જે વાક્યો છે તે સ્થિતિ, કિયા કે પ્રાક્તિયા - શું દર્શાવે છે તે જોજો. અને જો તે કિયા હોય તો કર્તારિ છે કે કર્મણિ કે ભાવે પ્રયોગ છે કે પ્રેરક રચના છે - તે જોજો. તેના દ્વારા લખાણમાં કેવી સચોટતા કે સાર્થકતા ઉમેરાય છે તે જોજો.

વાક્યરૂપાંતર

મિત્રો, કોઈ એક જ વાત વધુ સચોટતાથી વ્યક્ત કરવા માટે આપણે જુદી જુદી રીતો અપનાવતા હોઈએ છીએ. તેમાંની એક રીત છે, વાક્યરૂપાંતર. તમે અત્યાર સુધી વિવિધ વાક્યપ્રકાર ભણી ગયાં છો. ચાલો, આજે એક પ્રકારમાંથી બીજા પ્રકારમાં રૂપાંતર કરીએ.

વિધિ-નિષેધ:

તમે ૭મા ધોરણમાં વિધિવાક્ય અને નિષેધ વાક્ય વિશે વિગતે અભ્યાસ કર્યો છે. તમે ભણ્યા છો કે બે પ્રયોજનથી ભાષક આ વાક્યરૂપાંતર કરે છે. ૧. વાક્યનો અર્થ બદલવા માટે અને ૨. જુદી રીતે અભિવ્યક્તિ સાધવા માટે.

૧. નકાર ઉમેરાં મૂળ અર્થ બદલાય :

- તેસા ફરીથી બોલ્યા.
- તેસા ફરીથી ન બોલ્યા.

૨. નકાર ઉમેરાય પણ મૂળ અર્થ ન બદલાય :

- પગ વગરની વ્યક્તિ માટે પર્વતારોહણ અશક્ય ગણાય.
- પગ વગરની વ્યક્તિ માટે પર્વતારોહણ શક્ય ન ગણાય.

મૂળ અર્થ જાળવીને નકારમાં ફેરફાની વિવિધ રીતો :

(અ) બે વખત નકાર ઉમેરવાની :

- ‘ઘરકામ કર્યું છે’.
- મેં ઘરકામ નથી કર્યું, એવું નથી.

(બ) વિલદ્વાર્થી શબ્દ સાથે નકાર ઉમેરવાની :

- હું આ બધું જાણું છું.
- મારાથી કશું અજાણ્યું નથી.

ચાલો, તો નીચેનાં વાક્યોનું નિષેધમાં રૂપાંતર કરો :

1. એ લોકો કદાચ રસ્તો ભૂલ્યા હશે.
2. હું એના પર કવિતા લખતો.
3. શું હું એક મામૂલી પરદેશી માટે દેવાધિદેવની પાસે જૂદું બોલું ?

4. વીરચંદ ગાંધી થોડું જીવ્યા.

5. તમને સુરતનાં મનીષા દેસાઈ યાદ હશે !

નીચેનાં નિષેધ વાક્યોનું વિધિવાક્યમાં રૂપાંતર કરો :

1. ભણેલા લોકો પણ ખાવાપીવામાં ન ભણેલા લોકોની જેમ વર્ત્ત છે.

2. ના પણા, આજે તમે ખોટું નથી બોલતા.

3. લાકુનાનું બિરુદ્ધ મેળવવું સહેલું નથી.

4. એ નળના ફૂફડામાં આપણે નદીનાં ખળખળ વહેતાં જળને ભૂલી ન જઈએ તે જરૂરી છે.

5. સુશી, હું હમણાં નહીં આવી શકું.

મિત્રો, તમે કર્તારિ, કર્મણિ, ભાવે અને પ્રેરક વિશે અભ્યાસ કર્યો છે. આ વાક્યનાં રૂપાંતર કરી શકો ?

નીચેનાં વાક્યોનું કર્મણિમાં રૂપાંતર કરો :

1. જીવલો શી રીતે દેવું ભરી શકશે ?

2. રજકણથી રાજુ હું, આખો પટ નહીં માંગુ.

3. આપણે આપણું હૃદય ખોલીએ ના કાંઈ.

4. ઊક્કે હાથ લાંબા કર્યો.

5. જમાદારે ધૂજતે સાદે પૂછ્યું.

નીચેનાં કર્તારિ વાક્યોનું ભાવે વાક્યોમાં રૂપાંતર કરો :

1. દેવજી વધારે આકળો થઈને બોલ્યો.

2. મહંત મંચ પર ચડ્યો.

3. સુશી ટેલિફોન પાસેથી ખસી ગઈ.

4. એ માંડ બોલી શકી.

5. દીદી અહીં નહીં આવે.

નીચેનાં કર્તારિ વાક્યોનું પ્રેરક વાક્યોમાં રૂપાંતર કરો :

1. આ વખતે નવી લીધેલી છત્રી પર મેં મારું નામ, સરનામું, ફોન નંબર બધું જ લાયું.

2. મહંતે અભિનિની પૂજા કરી.

3. બા બહાર પાણી આપવા આવી.

4. મામા કામ પડતું મૂકીને આવવાના સમાચાર મોકલે નેં.

5. રીછના હુમલામાંથી એક સુરતી કુટુંબ બચ્યું.

નીચેનાં પ્રેરક વાક્યોનું કર્તારિ વાક્યોમાં રૂપાંતર કરો :

1. આપણે રામજીભાને બચાવવા જોઈએ.

2. જમાદાર, મારા મોટા ભાઈને અને માતાને આટલો સંદેશો કહેવડાવજો.

3. જીવલાએ મોટી દીકરી પાસે ચોખા દળાવ્યા.

4. બધાં એકમેકને મીઠાઈ ખવડાવે છે.

5. મામાએ ભાણેજને ઘોડી પરથી નીચે ઉતાર્યો.

આ સ્વાધ્યાયોના ઉત્તરો જોવા છે ?

નીચેનાં વાક્યોનું નિષેધમાં રૂપાંતર કરો :

1. એ લોકો કદાચ રસ્તો ભૂલ્યા હશે.

એ લોકોને કદાચ રસ્તો યાદ નહીં હોય.

2. હું એના પર કવિતા લખતો નહીંતો.

હું એના પર કવિતા નહીંતો લખતો એવું નહોતું.

3. શું હું એક મામૂલી પરદેશી માટે દેવાધિદેવની

શું હું એક મામૂલી પરદેશી માટે દેવાધિદેવની પાસે

પાસે જૂદું બોલું ?

સાચું ન બોલું ?

4. શ્રી વીરચંદ ગાંધી થોડું જીવ્યા.

5. તમને સુરતનાં મનીષા દેસાઈ યાદ હશે !

નીચેનાં નિષેધ વાક્યોનું વિધિવાક્યમાં રૂપાંતર કરો :

1. ભણેલા લોકો પણ ખાવાપીવામાં ન ભણેલા લોકોની જેમ વર્તે છે.

2. ના પણ્ણા, આજે તમે ખોટું નથી બોલતા.

3. લાકુનાનું બિરુદ્ધ મેળવવું સહેલું નથી.

4. એ નળના કુંફડામાં આપણે નદીનાં ખળખળ વહેતાં જળ ભૂલી ન જઈએ તે જરૂરી છે.

5. સુશી, હું હમણાં નહીં આવી શકું.

નીચેનાં વાક્યોનું કર્મણિમાં રૂપાંતર કરો :

1. જીવલો શી રીતે દેવું ભરી શકશે ?

2. રજકણથી રાજ હું, આખો પટ નહીં માંગું.

3. આપણો આપણણું હૃદય ખોલીએ ના કાંઈ.

4. ઉક્કે હાથ લાંબા કર્યા.

5. જમાદારે પ્રુજાને સાદે પૂછાયું.

નીચેનાં કર્તરિ વાક્યોનું ભાવે વાક્યોમાં રૂપાંતર કરો :

1. દેવજી વધારે આકળો થઈને બોલ્યો.

2. મહંત મંચ પર ચડ્યો.

3. સુશીથી ટેલિફોન પાસેથી ખસી ગઈ.

4. એ માંડ બોલી શકી.

5. દીદી અહીં નહીં આવે.

નીચેનાં કર્તરિ વાક્યોનું પ્રેરક વાક્યોમાં રૂપાંતર કરો :

1. આ વખતે નવી લીધેલી છત્રી પર મેં મારું નામ સરનામું, ફોનનંબર બધું જ લખાયું.

2. મહંતે અઞ્જની પૂજા કરી.

3. બા બહાર પાણી આપવા આવી.

4. મામા કામ પડતું મૂકીને આવવાના સમાચાર મોકલે ને.

5. રોંધના હુમલામાંથી એક સુરતી કુટુંબ બચ્યું.

નીચેનાં પ્રેરક વાક્યોનું કર્તરિ વાક્યોમાં રૂપાંતર કરો :

1. આપણે રામજીભાને બચાવવા જોઈએ.

2. જમાદાર, મારા મોટા ભાઈને અને માતાને આટલો સંદેશો કહેવડાવજો.

3. જીવલાએ મોટી દીકરી પાસે ચોખા દળાવ્યા.

4. બધાં એકમેકને મીઠાઈ ખવડાવે છે.

5. મામાએ ભાણેજને ઘોડી પરથી નીચે ઉત્તર્યો.

તમારા જવાબો સાથે તપાસ્યું ? હવે, આ વાક્યરૂપાંતર તમને સમજાઈ ગયું હશે.

શ્રી વીરચંદ ગાંધી લાંબુ ન જીવ્યા.

તમે સુરતનાં મનીષા દેસાઈને ભૂલ્યા નહીં હોવ !

ભણેલા લોકો પણ ખાવાપીવામાં અભણ લોકોની જેમ વર્તે છે.

ના પણ્ણા, આજે તમે સાચું બોલો છો.

લાકુનાનું બિરુદ્ધ મેળવવું સહેલું નથી.

એ નળના કુંફડામાં આપણે નદીનાં ખળખળ વહેતાં જળ ભૂલી ન જઈએ તે જરૂરી છે.

સુશી, હું પણી આવી શકીશ.

જીવલાથી શી રીતે દેવું ભરાશે ?

રજકણથી રાજ હું, આખો પટ નહીં મંગાય.

આપણાથી આપણણું હૃદય ખોલાય ના કાંઈ.

ઉક્કીથી હાથ લાંબા કરાયા.

જમાદારથી પ્રુજાને સાદે પૂછાયું.

દેવજી વધારે આકળો થઈને બોલાઈ ગયું.

મહંતથી મંચ પર ચડાયું.

સુશીથી ટેલિફોન પાસેથી ખસી જવાયું.

એનાથી માંડ બોલી શકાયું.

દીદીથી અહીં નહીં અવાય.

આ વખતે નવી લીધેલી છત્રી પર મેં મારું નામ

સરનામું, ફોનનંબર બધું જ લખાયું.

મહંતે લોકો પાસે અઞ્જની પૂજા કરાવી.

બાએ બહેનને બહાર પાણી આપવા મોકલી.

મામા કામ પડતું મૂકીને આવવાના સમાચાર મોકલાવે ને.

મનીષા દીદીએ રોંધના હુમલામાંથી એક સુરતી કુટુંબને બચાવ્યું.

રામજીભાને બચાવવા જોઈએ.

જમાદાર, મારા મોટા ભાઈને અને માતાને

આટલો સંદેશો કહેજો.

જીવલાની મોટી દીકરીએ ચોખા દળાવ્યા.

બધાં મીઠાઈ ખવડાવે છે.

ભાણેજ ઘોડી પરથી નીચે ઉત્તર્યો.